

Наталія Мінєнкова, к. і. н.

Національний університет «Києво-Могилянська академія», Україна

ЛЮСТРАЦІЯ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА СУЧАСНИХ ЗАРУБІЖНИХ ТА ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Nataliya Minenkova, PhD in History

National University of "Kyiv-Mohyla Academy", Ukraine

LUSTRATION AS A SCIENTIFIC PROBLEM OF MODERN FOREIGN AND DOMESTIC RESEARCH

This article outlines the specifics of research of lustrations in modern scientific literature (foreign and domestic) and indicates that lustration is usually defined by authors in two contexts: narrow – as a process of screening, and wide – screening, transparency of information, and exclusion of a certain categories of people (primarily working/worked in the secret police, occupied leadership positions in party structures and army, involved in corrupt activities at the times of an ancient regime) out of public positions (which define the scope of public trust, that could be education sphere and the media, etc.) in the new state.

Activity of general components of lustration may be defined and manifested in each country in different ways. It was determined that to characterize lustration in the CEE countries the researchers used two main approaches: the concept of transitional justice and the theory of democratic transition. The common position of the both research paradigms was found in definition of objectives of lustration – to restrain the negative influence of the past in the newly created state.

Key words: lustration, transitional justice, theory of democratic transition, decommunization.

Актуальність теми. Ще три-чотири роки тому слово «люстрація» було знайомо вузькій групі спеціалістів (юристів, політологів, істориків) тим, хто займався вивченням сучасності, чи окремим політикам, як правило, право-радикальних поглядів¹. Під час подій української революції 2013-2014 рр. термін набуває масової популярності, а із січня-лютого 2014 р. люстрація стає однією з вимог учасників подій. Більш того, соціологічні опитування показують, що влітку 2014 р. абсолютна більшість українців підтримувала ідею проведення люстрації², хоча до цього часу, люстраційна тематика ніколи не була актуальним суспільним трендом.

Сьогодні в Україні після двох невдалих спроб (початку 90-х ХХ ст. та 2004-2005 рр.) розпочато процес люстраційних перевірок, прийнято Закон «Про очищення влади», створено Єдиний державний реєстр осіб, до яких застосовуються положення цього документу. Проте, говорити про завершення, успішність/неуспішність люстрації в Україні ще зарано. Крім того ставлення до люстрації серед української політичної еліти дуже контрверсійне, – противники не залишають спроб зупинити дію закону, при цьому використовуючи переважно заперечливі аргументи (про неможливість, не ефективність, не потрібність, небезпечність, тощо) люстрації.

Український контекст звичайно збільшив науковий попит на люстраційну тематику серед вітчизняних авторів, проте абсолютна більшість цих досліджень присвячена вітчизняному досвіду, при цьому різноманітна зарубіжна література з теми залишається мало відомою.

Отже, спроба здійснити люстрацію в Україні, зростання підтримки серед українців, при неоднозначності сприйняття українською політичною елітою, а також не достатня поширеність та знаність зарубіжного наукового доробку з теми обумовлюють актуальність цього дослідження. У цій статі авторка ставить за мету: по-перше, охарактеризувати зміст та основні підходи в інтерпретації поняття люстрація; по-друге, окреслити специфіку дослідження люстраційних практик у сучасних наукових дослідженнях.

Феномен люстрації у дослідженнях сучасних зарубіжних та вітчизняних авторів: постановка проблеми. Люстрація як науковий феномен, незважаючи на давню історію терміну

¹ За люстрацію виступало Всеукраїнське об'єднання «Свобода» та громадська організація «Люстрація», з 2013 р. ГО «Всеукраїнська люстрація».

² От революции к новой стране. *Офіційний сайт Інституту Горшеніна.* http://institute.gorshenin.ua/programs/researches/2386_ot_revolyutsii_k_novoy_strane_.html (2016, липень, 11).

(існування ще у греко-римській міфології, потім за часів середньовіччя) у XX ст. набуває нового і сучасного змісту. Перші люстраційні процедури здійснювалися у країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЕ) під час подій «оксамитових революцій», були різними за моделями, типами, наслідками та результатами. Люстраційні практики викликали широкий інтерес громадськості, що обумовило повстання різноманітного публіцистичного доробку у кожній країні ЦСЕ. Політики, журналісти, експерти намагалися дати оцінку люстраціям в своїх країнах, висловити аргументи за/проти, проаналізувати зарубіжний досвід. Отже, перші спроби актуалізації проблеми мали публіцистичний характер, не зважаючи на безперечну цікавість публіцистики з люстраційної тематики, вона не буде розглядатися у цій статті. Початок ж наукових досліджень приходить на середину 90-х XX ст. З цього часу люстрації стають об'єктом вивчення істориків, політологів, юристів. Як вже зазначалось, пріоритетність у дослідженні люстраційних практик належить зарубіжним авторам, – цей науковий доробок є достатньо різноманітним, а також різномовним, значна частина праць написана англійською, але багато книжок, статей, повідомлень з теми існує і в інших мовах, що певною мірою ускладнює процес подальших наукових досліджень. Особливо, ця проблема відчувається у вітчизняній науці, оскільки зарубіжні наробітки не завжди відомі українським авторам, відповідно, інколи можна зустріти твердження, що наукове вивчення люстрації знаходиться на початковому етапі, що насправді не відповідає дійсності. На сьогодні вже можна говорити не тільки про обширну літературу присвячену люстраціям (авторці відомо понад 100 наукових публікацій безпосередньо з теми), але й про національні наукові традиції у вивченні цього питання, зокрема польську (А. Опалінська, П. Гжелак, Я. Воленський, П. Гонтарчик, С. Ценкевіч та ін.), чеську (П. Жачек, Я. Холінський, П. Блажек та ін.) тощо.

Аналізуючи зміст відомих нам наукових публікацій з теми можна окреслити наступні риси у дослідженні феномену люстрацій у країнах ЦСЕ: по-перше, сам термін «люстрація», не зважаючи на поширеність, не має загально визнаного трактування; по-друге, вивчення різноманітних люстраційних практик відбувається у межах двох основних концептуальних підходів, а саме, правосуддя перехідного періоду та транзитології. Різність підходів в інтерпретації процесів люстрації не означає протиставлення, інколи автори намагаються враховувати обидва контексти (і правовий, і політичний). Розглянемо більш детально кожний з них.

Люстрація – основні підходи до визначення поняття у сучасній науковій літературі.

Авторитетні зарубіжні дослідники, зокрема Н. Леткі, А. Опалінська, М. Кротошинські люстрації визначають як процес скринінгу (screening), перевірки (vetting) осіб, які претендують на найвищі публічні посади на предмет їх співпраці/праці із спеціальними службами *ancient regime*¹. Безумовно, верифікація осіб це домінуючий елемент люстрацій, але не єдиний. Зокрема, польській історик А. Пачковський стверджує, що люстрації, це не тільки перевірки, на предмет того, щоб співробітники спецслужб *ancient regime* не зайняли посади у новій державі, але й очищення, власне змушення їх відмовитися від посад, а також покарання ганьбою. Останній елемент не був урегульований у жодній країні на законодавчому рівні, а став скоріше спонтанними діями². Три складові люстрацій окреслює і професор права університету Нового Південного Уельсу А. Чарнота: 1) перевірка на предмет співпраці, 2) оприлюднення та розповсюдження інформації (імен та фактів), а також 3) виключення визначених категорій осіб із системи державного управління у новій державі³. Аналізуючи люстраційний досвід в країнах ЦСЕ та пострадянського простору, дослідники підкреслюють, що умови, час проведення та інші чинники впливають на їх зміст, і відповідно, визначені складові не завжди співіснують в кожній моделі, а їх дія проявляється по різному. Зокрема, процедури скринінгу не закінчуються оприлюдненням інформації, як це, наприклад, було у Польщі у 1991 р., коли підготовлений Керівником Управління державної охорони А. Мілчановським список таємних співробітників служби безпеки (SB, Służba bezpieczeństwa) та військової розвідки не

¹ Letki, N. (2002). Lustration and Democratisation in East-Central Europe. *Europe-Asian Studies*, Vol. 54, 4, 530-531; Opalińska, A. (2012). *Lustracja w Polsce i w Niemczech. Próba porównania*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT. Wrocławski Wydawnictwo Oświatowe, 25-31; Krotoszyński, M. (2014). *Lustracja w Polsce w świetle modeli sprawiedliwości okresu tranzycji*. Warszawa: Wydawca Helsińska Fundacja Praw Człowieka, 35.

² Paczkowski, A. (1997). Lustracja, dekomunizacja i rozrachunek z przeszłością. Rozenberg T. *Kraje, w których straszy. Europa Środkowa w obliczu upiorów komunizmu*. Agora, 461-474.

³ Czarnota, A. (2009). Lustration, Decommunisation and the Rule of Law. *Hague Journal on the Rule of Law*, 1, 311.

був оприлюднений (перед виборами до парламенту у жовтні 1991 р.), оскільки люстрація у цей час вважалася дестабілізуючим чинником¹. Або, як зазначає, канадська дослідниця Л. Стан, перевірки не завжди призводять до виключення, оскільки розголошення інформації використовується як умова для добровільного звільнення з державних посад задля збереження репутації. Саме така логіка була закладена у люстраційне законодавство в Угорщині². Професор університету Лінгнань в Гонконзі Р. Девід стверджує, що польській та угорській досвід не передбачають виключення представників політичної еліти «старого режиму», а навпаки є моделями примирення та інтеграції «старих кадрів» у новій державі³. Більш того, і навіть практика та результати люстрації у Чехії (ранньої та жорсткою), на чому наголошує польська дослідниця Н. Леткі, також свідчать не про суцільне виключення, а скоріше про часткове обмеження⁴, оскільки, навіть у цих країнах, не можна констатувати повної ізоляції представників *ancien régime*, зокрема, їм вдалося зберегти свій вплив і інтегруватися у новій системі через бізнес структури, банківський капітал, тощо.

Наступна проблема на яку звертають дослідники при вивченні люстрацій це об'єкт (кого?), предмет (за що?) та сфера (масштаб застосування) люстраційних практик. У пошуках відповідей на перше питання російська дослідниця Є. Лезина зазначає, що головним об'єктом люстраційних дій визнавалися працівники таємної політичної поліції (Штазі, СтБ, Секурітате, тощо). На працю (чи співпрацю) в цих структурах (офіційну/неофіційну) та на відкритті їх архівів робився акцент у всіх люстраційних законах. Цей репресивний політичний інститут трактувався як найбільш руйнівний, більше за домінуючи правлячи партії, і саме тому, наприклад, рання та жорстка люстрація у Німеччині автоматично не обмежувала доступ до державних посад представникам Соціалістичної єдиної партії Німеччини⁵. Список осіб – об'єктів люстрацій у країнах ЦСЄ був значно ширшим, так у Чехії цей перелік включав партійну номенклатуру, у Польщі працівників військових структур, розвідки, контрозвідки. Американська дослідниця С. Хорне, спираючись на досвід Румунії та Болгарії, підкреслює, що під час пізніх люстрацій, з'являється нова категорія для перевірок, – «успішні капіталісти» чи «кредитні мільйонери» (у Болгарії), тобто особи які збільшили свої капітали після падіння комуністичних режимів, використовуючи для цього «старі зв'язки», «впливи». Оприлюднення інформації про походження капіталів, бізнес-імперій цих людей в Румунії та Болгарії авторка інтерпретує як успішний приклад у боротьбі із корупцією⁶.

Щодо визначення предмету люстрацій, чи іншою мовою, відповідаючи на питання, що власне «каралося» люстраційними законодавствами у країнах ЦСЄ дослідники також зазначають різність підходів. Так, чеська модель, як підкреслює український дослідник В. Лемак передбачала отримання «позитивного свідчення» трьома категоріям: 1) співробітниками Державної безпеки (StB), 2) особам, що вчилися (закінчили) вищу школу КДБ та подібні установи, а також 3) партійним та державним діячам *ancien régime*⁷. Тобто доступ до державних посад обмежувався цим категоріям після встановленню факту їх праці/співпраці/навчання у цих структурах. Навпаки польська модель, яку досліджувала А. Опалінська пропонувала абсолютно інший підхід, а саме, люстраційна процедура передбачала заходи «покарання» не за факт праці, чи співпраці, тощо, а тільки у випадку приховування правди про діяльність у минулому, подання не правдивого люстраційного свідчення⁸.

Сфера застосування люстраційних процедур, зазначає американська дослідниця С. Хорне також як і об'єкти розширювалася із часом. Як що ранні люстрації торкалися, в основному, державного сектору, то пізні, застосовують скринінгові процедури не тільки до політиків, але й до вчених, священиків, журналістів, діячів культури директорів, банкірів, вчителів шкіл, тобто до посад

¹ Dudek, A. (2007). *Historia polityczna Polski. 1989-2005*. Kraków: Argana, 202-203.

² Stan, L. (2009). *Transitional Justice in Eastern Europe and the Former Soviet Union: Reckoning with the Communist Past*. New York: Routledge, 262-269.

³ David, R. (2011). *Lustration and Transitional Justice: Personnel Systems in the Czech Republic, Hungary, and Poland*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 9-10.

⁴ Letki, N. (2002). Lustration and Democratization in East-Central Europe. *Europe-Asian Studies*, Vol. 54, 4, 541.

⁵ Лезина, Е. (2015). Разница подходов к расчету с коммунистическим прошлым. *Электронный журнал. Уроки истории XX век*. <<http://urokiistorii.ru/node/52827>>. (2016, липень, 30)

⁶ Horne, C. (2015). "Silent Lustration": Public Disclosures as Informal Lustration Mechanisms in Bulgaria and Romania. *Problems of Post-Communism*, 62, 136.

⁷ Лемак, В. (2009). Законодавство і практика люстрації: досвід Чеської республіки. *Право України*, 4, 128-129.

⁸ Opalińska, A. (2012). *Lustracja w Polsce i w Niemczech. Próba porównania*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT. Wrocławski Wydawnictwo Oświatowe, 246-266.

у різних сферах, що потребують «суспільної довіри» у широкому значенні цього терміну¹.

Отже, у сучасних наукових дослідженнях зміст поняття люстрація визначається через 1) процедури скринінгу, 2) оприлюднення інформації (гласності) та 3) виключення/включення (чи інше визначення часткового обмеження) доступу до публічних посад у новій державі окремим категоріям осіб. Інтерпретація поняття тільки через процедуру перевірок є підходом *sensu stricto*. Трактують ж феномену люстрацій із використанням трьох складових (скринінгу, гласності, виключення/включення/обмеження) відповідно представляє підхід *sensu lato*. Основним об'єктом всіх відомих до цього часу люстрацій є працівники спеціальних служб (таємної політичної поліції), хоча у просторовому та часовому вимірах цей список може включати і партійну номенклатуру, і військових, і «нових мільйонерів», тощо. Предметом люстраційних дій визнаються або факт праці, чи співпраці у структурах, визнаних за об'єкти люстрацій, або приховування правди, не правдиве заповнення люстраційного свідоцтва. Сфера застосування люстрацій це, перш за все, державні посади найвищого рівня, але і освіта, і медіа, і приватний сектор можуть бути включені. Слід також зазначити, що у кожній країні люстрації мають майже унікальні моделі, більш того, дослідники підкреслюють, що із часом, країни, в яких не відбулися ранні люстрації, здійснюють їх пізніше, як Румунія, Болгарія, Грузія, Україна, відповідно не завершеність процесу обумовлює відкритість питання про зміст та інтерпретацію поняття. Хоча охарактеризований широкій підхід у визначенні змісту люстрацій, на наш погляд, є достатньо операційним для подальших досліджень.

Як вже зазначалось на початку статті темі люстрацій присвячено багато різноманітних досліджень і більшість з них є працями емпіричного характеру. Двома найбільш популярними підходами, що використовуються у цих дослідженнях є концепції «правосуддя перехідного періоду» та «демократичного транзиту». Далі розглянемо більш детально як вивчаються різні аспекти люстрацій в межах цих концепцій.

Люстрації як інструмент «правосуддя перехідного періоду». Зарубіжні автори (Р. Девід, Л. Стан, Н. Недельські, Х. Уеш, М. Налєпа, М. Кротошинські тощо) вивчаючи люстрації досліджують цей процес у контексті концепції «правосуддя перехідного періоду» (англ. *transitional justice*). Теорія «*transitional justice*» була створена в англо-американській юридичній науці у середині 90-х ХХ ст. як комплекс різноманітних заходів (судових/не судових) для подолання наслідків масштабних порушень прав людини у минулому. Мета *transitional justice* і досі викликає дискусії, одні автори наголошують на пріоритетності політичних завдань, а саме, трактують як певний механізм, який дозволив би швидко перейти від недемократичного політичного режиму до демократії. Інші – розглядають у контексті права, моралі та історичної правди. На відміну від мети, основні заходи для здійснення правосуддя у перехідний період, більшістю дослідників окреслюються такі: кримінальні та адміністративні переслідування, встановлення істини, відшкодування збитків та гарантування не повторення правопорушень². Ця теорія сьогодні є достатньо популярною у зарубіжній науці, разом з тим, рівень дискусійності та критичності основних її положень високий. Зокрема, одним із найбільш розповсюджених полів для критики є поєднання правової та політичної складових³.

Люстрації у межах *transitional justice* трактуються і у вузькому (М. Кротошинський), і в широкому контексті (Р. Девід). За допомогою концепції правосуддя перехідного періоду автори намагаються актуалізувати і дослідити різні аспекти люстраційних практик у країнах ЦСЄ та пострадянського простору. Одним із таких напрямків є окреслення специфіки люстрацій у кожній з країн де вона відбулася, зокрема, це роботи Р. Девіда, присвячені дослідженню люстрацій у Польщі, Чехії⁴, Угорщині; монографія М. Кротошинського, який вивчав люстраційну практику у Польщі⁵;

¹ Horne, C. (2015). "Silent Lustration": Public Disclosures as Informal Lustration Mechanisms in Bulgaria and Romania. *Problems of Post-Communism*, 62, 132-133.

² Бобринский, Н.А. (2014). К вопросу о концепции «правосудия переходного периода». *Библиотека криминалиста*, 1, 329-330.

³ Бобринский, Н.А. (2014). К вопросу о концепции «правосудия переходного периода». *Библиотека криминалиста*, 1, 336.

⁴ David, R. (2003). Lustration laws in action: The motives and evaluation of lustration policy in the Czech Republic and Poland (1989-2001). *Law and Social Inquiry*, 28(2), 387-439; David, R. (2011). *Lustration and Transitional Justice: Personnel Systems in the Czech Republic, Hungary, and Poland*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

⁵ Krotoszyński, M. (2014). *Lustracja w Polsce w świetle modeli sprawiedliwości okresu tranzycji*. Warszawa: Wydawca Helsińska Fundacja Praw Człowieka.

праця Н. Недельські, де авторка порівнювала чеську та словацьку люстраційну моделі¹; стаття С. Хорне, присвячена так званім «безшумним люстраціям у Румунії та Болгарії»²; збірка під загальною редакцією Л. Стан з питань правосуддя перехідного періоду в країнах ЦСЄ та колишнього Радянського Союзу³ та інші дослідження. Разом з тим, у цій статті, будуть розглянуті детально роботи Р. Девіда та М. Кротошинського, оскільки, на наш погляд, вони дозволяють зрозуміти специфіку вивчення люстрацій як інструменту правосуддя перехідного періоду.

Одна з перших праць Р. Девіда присвячена люстраціям у Чехії та Польщі була опублікована ще у 2003 р.⁴ Вже у цій роботі автор на основі аналізу люстраційного законодавства, парламентських дебатів та соціологічних опитувань виділив та охарактеризував різні моделі люстрацій: напів-каральну у Чехії (semi-retributive) та напів-примиренну (semi-reconciliatory) у Польщі. У монографії «Люстрація і правосуддя перехідного періоду: персональні системи Чеської республіки, Угорщини та Польщі»⁵ основні положення згаданої вище статті було суттєво розширено та доповнено, зокрема кейсом Угорщини. У цій роботі автор пропонує розглядати люстрації як певні кадрові системи, що у перехідний період визначають доступ до найвищих державних посад, представникам «старого політичного режиму». У кожній із досліджуваних країн, як визначено у монографії, було створено унікальну символічну модель: у Чехії – ексклюзивну (*виключення*), в Угорщині – інклюзивну (*включення*), у Польщі – *примиренну*. А саме, чеська люстрація передбачала недопущення, звільнення (dismissals) представників попереднього недемократичного режиму. Угорська – базувалась на розголошенні (exposures), відкритті інформації про факт праці/співпраці, чи зайняття ключових посад за недемократичних часів, і відповідно включення, або відсутність будь-яких перешкод до інтеграції «старих кадрів» у нову систему державного управління. Польська модель люстрації передбачала процедуру визнання (confessions) факту співпраці без будь якого покарання, навіть адміністративного, каралось тільки приховування правди. У визначених моделях кадрових змін використовувалися три різні методи transitions justice: чеська модель – відплати (retribution), угорська – розголошення (revelation) і польська – примирення (reconciliation)⁶. На прикладі цих країн дослідник доводить, що різні моделі люстрації мають різний вплив на процес демократизації, але все ж таки сприяють її зміцненню, оскільки запобігають вкоріненню представників старої політичної еліти у нову систему влади. Чеська люстрація у цьому контексті була більш ефективна оскільки, люстраційні закони було прийнято відносно швидко протягом двох років від початку змін, ця модель передбачала відсторонення не тільки працівників служб безпеки, а також і представників партійної номенклатури⁷. Навпаки польська модель люстрації, на думку автора, суттєво відрізняється у цьому контексті, а саме, має складну процедуру, вузьку сферу застосування і мінімальні санкції. Суттєвий вплив на таку форму люстрації мав затяжний, нерегульований період (1989-1999 р.) без люстрації⁸.

Цікавим дослідженням люстрації в Польщі, на наш погляд, є робота польського автора М. Кротошинського⁹. Використовуючи чотири моделі правосуддя перехідного періоду С. Гаретта: амнезійну (*amnesia model*), історичного розслідування (*historical clarification model*), змішану модель правди і покарання (*mixed memory and punishment model*), вибіркового покарання (*selective*

¹ Nedelsky, N. (2004). Divergent Responses to a Common Past: Transitional Justice in the Czech Republic and Slovakia. *Theory and Society*, Vol. 33, 1, 88.

² Horne, C. (2015). "Silent Lustration": Public Disclosures as Informal Lustration Mechanisms in Bulgaria and Romania. *Problems of Post-Communism*, 62,

³ Stan, L. (ed.). (2009). *Transitional Justice in Eastern Europe and the Former Soviet Union: Reckoning with the Communist Past*. New York: Routledge. 299.

⁴ David, R. (2003). Lustration laws in action: The motives and evaluation of lustration policy in the Czech Republic and Poland (1989-2001). *Law and Social Inquiry*, 28(2), 387-439.

⁵ David, R. (2011). *Lustration and Transitional Justice: Personnel Systems in the Czech Republic, Hungary, and Poland*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

⁶ David, R. (2011). *Lustration and Transitional Justice: Personnel Systems in the Czech Republic, Hungary, and Poland*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 9-10.

⁷ David, R. (2003). Lustration laws in action: The motives and evaluation of lustration policy in the Czech Republic and Poland (1989-2001). *Law and Social Inquiry*, 28(2), 430-431.

⁸ David, R. (2003). Lustration laws in action: The motives and evaluation of lustration policy in the Czech Republic and Poland (1989-2001). *Law and Social Inquiry*, 28(2), 391.

⁹ Krotoszyński, M. (2014). *Lustracja w Polsce w świetle modeli sprawiedliwości okresu tranzycji*. Warszawa: Wydawca Helsińska Fundacja Praw Człowieka.

punishment model)¹ автор окреслює мету люстрації в Польщі. Детально аналізуючи не тільки закони 1997 р., 2006 р. (оновлений у 2007 р.), але й всі проекти законів (розпоряджень) про люстрацію М. Кротошинський виділяє три періоди у здійсненні люстрації. Перший – від Контрактового Сейму до прийняття закону 11 квітня 1997 р. У цей час всі спроби провести люстрацію, на думку автора, відповідали «моделі товстої лінії» (різновид амнезійної моделі), тобто люстраційні процедури, або взагалі вважалася не можливими (за часів Контрактового Сейму), або, хоч і були запропоновані/прийняті радикальні закони (за часів уряду А. Сухоцької), але їх зміст був настільки недосконалим, що вони не могли бути реалізовані. Виключенням у цей період була спроба за часів уряду Я. Ольшевського провести люстрацію в «спосіб визначення злочинців». Другий – від прийняття закону 11 квітня 1997 р. до поправки 14 лютого 2007 р. У цей період відбулася інституалізація процесу люстрації із запропонованням оригінальної моделі правосуддя перехідного періоду – покарання не самого факту праці/співпраці/зв'язків із органами безпеки у минулому, але неправдивої заяви, тобто приховування правди. Подібне вирішення питання було достатньо близьким до моделі історичного розслідування, як у Південній Африці. Третій період – від прийняття поправки від 14 лютого 2007 р. до сьогоднішнього дня. Діє змішана модель: з одного боку, згідно актуального закону передбачається покарання «люстраційних брехунів» (домінуюче значення), з іншого, Інститут національної пам'яті (ІНП), проводить розслідування і оприлюднює інформацію, що відповідає моделі «виявлення винних», правда, як зазначає автор, діяльність ІНП має менше значенням².

Отже, в межах концепції правосуддя перехідного періоду люстрації розглядаються, як певна кадрова політика щодо ключових осіб *ancient regime*. Окреслюються моделі розрахунку із минулим (від забуття до вибіркового покарання), засновані на різних методах *transition justice* (примирення, відплати, тощо). Обрана в кожній країні модель люстрації обумовлюється різними чинниками (Д. Моран, Л. Стан, Х. Уеш, Н. Недельські). Мета люстрацій у цьому контексті авторами визначається як необхідність врятувати-захисти-обмежити нову державу від негативних проявів минулого, через дію їх найбільш одіозних представників (працівників спеціальних служб безпеки, партійної номенклатури, що у цій статті визначено, як об'єкт люстрацій. Оскільки самі люстрації, за визначенням вітчизняного дослідника С. Шевчука не можуть бути самоціллю³. За часом проведення люстрацій, підкреслюється у дослідженнях (Л. Стан, С. Хорне, Є. Лезіна), корегується і мета: ранні люстрації проводились із метою захисту новоутворених держав (буквально рятування від занепаду, руйнації), а пізні, здійснюються задля покращення її якості, проте, в цілому, обидва типи сприяють процесам демократизації, спочатку утворенню, пізніше консолідації демократії.

Дослідження люстрацій у контексті транзитологічної парадигми. Іншим підходом у дослідженні люстрацій у країнах ЦСЄ та пострадянського простору є транзитологічна парадигма. Люстрації у цьому контексті розглядаються як складові процесів демократизації, причому не тільки на етапі переходу, враховуючи існування ранніх і пізніх моделей, але її консолідації. Головне питання, яке намагаються вирішити дослідники у межах цього підходу це кореляція між процесами люстрації та демократизації. Згадуваний вже А. Чарнота доводить, що незважаючи на певні недоліки та виклики, що спричиняють люстраційні практики, в цілому вони сприяють процесу демократизації, зокрема зміцнюють легітимність нової влади і держави, посилюють її правовий характер, а також зміцнюють громадянську політичну культуру, через гострі дебати, щодо люстрацій⁴. Польська дослідниця Н. Леткі емпіричним шляхом доводить, що кореляція між люстраціями та процесом демократизації є позитивною. Це не означає, що проведення люстраційних процедур, безумовно, призведе до зміцнення демократичних інститутів, але, в той же час, можна очікувати, що буде мати позитивний вплив. З 13 досліджуваних авторкою країн 8 були класифіковані як країни консолідованої демократії, в 7 з цих країн відбулися люстрації. Щодо мети, дослідниця підкреслює, що люстрації це один із заходів, який сприяє зведенню до мінімуму впливу

¹ Garrett, Stephen A.: *Models of Transitional Justice – a comparative analysis*. Columbia University Press, 2000. <http://www.ciaonet.org/isa/gas02/> (2016, липень, 31).

² Krotoszyński, M. (2014). *Lustracja w Polsce w świetle modeli sprawiedliwości okresu tranzycji*. Warszawa: Wydawca Helsińska Fundacja Praw Człowieka.

³ Шевчук, С. (2006). Люстрація як ретроактивна справедливість: європейські стандарти захисту прав людини при переході до демократичного правління. *Електронна версія Юридичного журналу*. <<http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2140>> (2016, липень, 31)

⁴ Czarnota, A. (2009). Lustration, Decommunisation and the Rule of Law. *Hague Journal on the Rule of Law*, 1, 311.

спадщини недемократичного минулого на демократію у сучасності¹. Причому позитивний вплив люстрацій у цьому контексті визначається у декількох аспектах. Першій, це мінімізація політичного, соціального капіталу посткомуністів. Другий – символічне очищення політичного поля, шляхом визначення ворога і надання йому лімітарного статусу. І третій аспект – люстрації позитивно впливають на легітимність влади².

Ще одна тенденція, яку слід окреслити, це використання у сучасних транзитологічних дослідженнях понять люстрація і декомунізація як синонімічних. Певною мірою це пов'язано із традиціями політичних дебатів та гучних суспільних обговорень у країнах ЦСЄ, проте у наукових дослідженнях, на наш погляд, такий підхід не сприяє розв'язанню складних процесів трансформаційних змін, а навпаки тільки заплутує їх. У цьому контексті більш науково обґрунтованим є підхід, який пропонують зарубіжні та вітчизняні автори (А. Чарнота, Н. Леткі, Р. Девід, М. Налєпа, А. Опалінська, А. Пачковський, А. Граєвський, С. Шевчук та ін.) де ці поняття визначаються як змістовно різні, але певної мірою пов'язані між собою. Як слушно зазначає польський історик А. Пачковський, декомунізація термін подібний до денацифікації, і відповідно означає процес викорінення елементів комунізму, що відбувається на двох рівнях: інституціональному – побудування демократичних інститутів (вибори, політичні партії, незалежні ЗМІ, тощо) та персональному – відсторонення кадрів *ancien régime*, оскільки функціонування інститутів залежить від того, хто в них працює³. Другий аспект проведення декомунізації загострює питання індивідуальної «провини», яку німецький філософ К. Ясперс у відомому есе «Die Schuldfrage» відносно денацифікації пропонував визначати на метафізичному рівні, а також моральному, кримінальному і політичному⁴. У цьому контексті польська дослідниця А. Опалінська пропонує трактувати декомунізацію у широкому та вузькому контексті. Визначений авторкою широкий зміст поняття включає чотири аспекти: 1) декомунізація *sensu stricto* тобто усунення з публічних посад у новій державі представників партійної номенклатури *ancien régime*; 2) люстрація як верифікація осіб, що претендують на роботу у державному секторі, на предмет їх діяльності (праці/співпраці) у період 1944-1990 в органах безпеки⁵; 3) реабілітація жертв комуністичного режиму; 4) пеналізація – включення у систему кримінального права поняття «злочини комунізму» та переслідування винних в них⁶.

Отже, на наш погляд, визнаючи можливість дослідження люстрацій як одного із аспектів декомунізації слід враховувати, що цей процес був унікальним у кожній країні ЦСЄ та пострадянського простору і, відповідно, необов'язково включав всі визначені елементи, у тому числі і люстрації. Зокрема, в Україні політика декомунізації, включно із люстрацією стала можливою тільки у 2014-2015 рр., у Грузії у 2011 р. У більшості країн пострадянського простору і досі не відбулося люстрацій, а декомунізація має обмежений характер, зосереджуючись, як правило, на реабілітації жертв, без кримінального, адміністративного засудження порушників, тим більш, без визнання суспільством метафізичної провини за скоєнні злочини за часів існування радянського режиму.

Висновки. Проведений у цій статті аналіз основних підходів щодо інтерпретації поняття люстрація дозволяє зробити певні уточнення в його розумінні.

По-перше, слід враховувати існування двох контекстів визначення феномену люстрацій: вузького, обмеженого виключно скринінгом та широкого, що передбачає 1) скринінг, 2) оприлюднення інформації та 3) часткове обмеження або інтеграцію певної категорії осіб відносно системи влади у новій державі. Другий контекст, на наш погляд, представляє більш ефективну оперативну матрицю для подальших досліджень.

¹ Letki, N. (2002). Lustration and Democratisation in East-Central Europe. *Europe-Asian Studies*, Vol. 54, 4, 541, 546.

² Letki, N. (2002). Lustration and Democratisation in East-Central Europe. *Europe-Asian Studies*, Vol. 54, 4, 540-541.

³ Paczkowski, A. (1997). Lustracja, dekomunizacja i rozrachunek z przeszłością. Rozenberg T. *Kraje, w których straszły. Europa Środkowa w obliczu upiorów komunizmu*. Agora.

⁴ Цит за: Grajewski, A. (2013). Balast po komunizmie. Instytucjonalne rozliczenie komunizmu w krajach Europy Środkowej – opis struktur oraz okoliczności ich powstania. *Pamięć i sprawiedliwość*, 2 (22), 153-182.

⁵ Opalińska, A. (2012). *Lustracja w Polsce i w Niemczech. Próba porównania*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT. Wrocławski Wydawnictwo Oświatowe, 34.

⁶ Opalińska, A. (2012). *Lustracja w Polsce i w Niemczech. Próba porównania*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT. Wrocławski Wydawnictwo Oświatowe, 266-27.

По-друге, на відміну від популярного тренду про негативний вплив люстрацій на транзитивні зміни в країнах ЦСЄ та пострадянського простору, зарубіжними авторами (Р. Девід, С. Хорне, Н. Леткі та ін.) обґрунтовано, що люстраційні практики сприяють інституалізації процесу розрахунку з минулим у політичному, правовому та культурному (символічному) аспектах. Крім того, доведено, що люстрації, навпаки, позитивно впливають на процес демократизації, як на етапі утворення нової держави, так і в умовах консолідації демократії.

По-третє, два основних підходи, що використовуються для характеристики люстрацій у країнах ЦСЄ та пострадянського простору: концепція правосуддя перехідного періоду (transitional justice) та транзитологічна парадигма певною мірою намагаються пояснити взаємопов'язані речі, а саме, як люстрації впливають на утворення і консолідацію демократії, а також розвиток правої держави в перехідний період. Спільна позиція обох парадигм дослідження, виявлена у визначенні мети люстрацій – захист новоствореної держави від негативного впливу минулого.

References:

1. Czarnota, A. (2009). Lustration, Decommunisation and the Rule of Law. *Hague Journal on the Rule of Law*, 1, 311 [in English].
2. David, R. (2003). Lustration laws in action: The motives and evaluation of lustration policy in the Czech Republic and Poland (1989-2001). *Law and Social Inquiry*, 28(2), 387-439 [in English].
3. David, R. (2011). *Lustration and Transitional Justice: Personnel Systems in the Czech Republic, Hungary, and Poland*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press [in English].
4. Dudek, A. (2007). *Historia polityczna Polski. 1989-2005 [Polish political history. 1989-2005]*. Cracow: Argana [in Polish].
5. Garrett, Stephen A.: *Models of Transitional Justice – a comparative analysis*. Columbia University Press. <http://www.ciaonet.org/isa/gas02/> (2016, lypen', 31) [in English].
6. Grajewski, A. (2013). Balast po komunizmie. Instytucjonalne rozliczenie komunizmu w krajach Europy Środkowej – opis struktur oraz okoliczności ich powstania [Ballast of communism. Institutional settlement of communism in Central Europe - description of the structures and the circumstances of their creation]. *Pamięć i sprawiedliwość [Memory and Justice]*, 2 (22), 153-182 [in Polish].
7. Horne, C. (2015). "Silent Lustration": Public Disclosures as Informal Lustration Mechanisms in Bulgaria and Romania. *Problems of Post-Communism*, 62, 136 [in English].
8. Krotoszyński, M. (2014). *Lustracja w Polsce w świetle modeli sprawiedliwości okresu tranzycji [Lustration in Poland in the light of models of transitional justice]*. Warsaw: Wydawca Helsińska Fundacja Praw Człowieka [in Polish].
9. Letki, N. (2002). Lustration and Democratisation in East-Central Europe. *Europe-Asian Studies*, Vol. 54, 4 [in English].
10. Nedelsky, N. (2004). Divergent Responses to a Common Past: Transitional Justice in the Czech Republic and Slovakia. *Theory and Society*, Vol. 33, 1, 88 [in English].
11. Opalińska, A. (2012). *Lustracja w Polsce i w Niemczech. Próba porównania [Lustration in Poland and Germany. An attempt to compare]*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT. Wrocławski Wydawnictwo Oświatowe [in Polish].
12. Paczkowski, A. (1997). *Lustracja, dekomunizacja i rozrachunek z przeszłością. Rozenberg T. Kraje, w których straszy. Europa Środkowa w obliczu upiórów komunizmu [Lustration, decommunization and reckoning with the past. Rozenberg T. Countries in which haunted. Central Europe in the face of the ghosts of communism]*. Agora [in Polish].
13. Stan, L. (2009). *Transitional Justice in Eastern Europe and the Former Soviet Union: Reckoning with the Communist Past*. New York: Routledge [in English].
14. Bobrinskij, N.A. (2014). K voprosu o koncepcii «pravosudija perehodnogo perioda» [On the question of "transitional justice" concept]. *Biblioteka kriminalista [Library of a criminalist]*, 1, 329-330 [in Russian].
15. Lezina, E. (2015). Raznica podhodov k raschetu s kommunisticheskim proshlym. Jelektronnyj zhurnal [The difference of approaches for calculation with the communist past. Electronic journal]. *Lessons of history of the twentieth century*. <<http://urokiistorii.ru/node/52827>>. (2016, lipen', 30) [in Russian].
16. Lemak, V. (2009). Zakonodavstvo i praktyka liustratsii: dosvid Ches'koi respubliky [Lustration law and practice: experience of the Czech Republic]. *Pravo Ukrainy [The law of Ukraine]*, 4, 128-129 [in Ukrainian].
17. Ot revoljucii k novej strane [From the Revolution to a new country]. *Official web-site of the Gorshenin Institute*. http://institute.gorshenin.ua/programs/researches/2386_ot_revolyutsii_k_novoy_strane_.html (2016, lipen', 11) [in Russian].
18. Shevchuk, S. (2006). Liustratsiia iak retroaktyvna spravedyvist': ievropejs'ki standarty zakhystu prav liudyny pry perekhodi do demokratychnoho pravlinnia [Lustration as retroactive justice: European human rights standards during transition to democratic government]. *Elektrona versiiia Yurydychnoho zhurnalu [The electronic version of the Law journal]*. <<http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2140>> (2016, lypen', 31) [in Ukrainian].